

Supraska reguła monastyczna w *Antologii Mateusza Dziesiątego*

The Supraśl Typicon in the *Anthology of Matthew the Tenth*

Jarosław Kupryjaniuk¹ • Piotr Makal²

^{1,2} Uniwersytet w Białymstoku, Polska

¹ 0009-0000-0974-3992

² 0000-0003-3854-5076

¹ jaroslaw.kupryjaniuk@gmail.com

² makal.piotr@gmail.com

Abstract:

The article presents an analysis of the typikon contained in the *Antologion of Matthew the Tenth* – a unique Cyrillic manuscript completed in 1507 at the Supraśl Monastery. The typikon is the second of three parts of the work and it contains liturgical rules and guidelines for monastic life. The manuscript is distinguished by its exceptional structure and rich content. The analysis reveals the presence of both the Jerusalem and Studite traditions, along with local Balkan and Ruthenian influences. The typikon includes, among other elements, a fixed and movable calendar, liturgical texts, calendar tables, and an autobiographical note. Special attention is given to sections concerning phlebotomy, the commemoration of the local saints, and practical liturgical directives. The author argues that the manuscript was not merely a votive book but a functional rule used by the Supraśl community. The richness and complexity of its content make the Typikon of Matthew the Tenth a unique source for studying the development of the Orthodox liturgics in the 16th century and the influence of the local traditions on the structure of Byzantine liturgical norms in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Streszczenie:

Artykuł przedstawia analizę typikonu zawartego w *Antologii Mateusza Dziesiątego* – unikalnym rękopisie cyrylickim powstałym w 1507 roku w monasterze supraskim. Typikon to druga z trzech części dzieła i zawiera regułę liturgiczną oraz wskazania dotyczące życia monastycznego. Rękopis cechuje się wyjątkową strukturą i interesującą treścią. Analiza wskazuje na obecność tradycji jerozolimskiej i studyjskiej oraz lokalnych wpływów bałkańskich i ruskich. Typikon obejmuje m.in. kalendarz stały i ruchomy, teksty liturgiczne, tablice kalendarzowe i notę o autorze. Szczególną uwagę poświęcono fragmentom dotyczącym flebotomii, wspomnień świętych lokalnych oraz praktycznych wskazań liturgicznych. Autor wskazuje, że rękopis nie był wyłącznie księgą wotywną, lecz realnie używaną regułą wspólnoty supraskiej. Bogactwo i złożoność treści pozwala uznać typikon Mateusza Dziesiątego za unikalne źródło badań nad rozwojem liturgiki prawosławnej w XVI wieku i nad wpływem lokalnych tradycji na strukturę bizantyńskich norm liturgicznych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Keywords:

Typikon, *Antologion of Matthew the Tenth*, Orthodox liturgy, Supraśl manuscript.

Słowa kluczowe:

typikon, *Antologion Mateusza Dziesiątego*, liturgia prawosławna, rękopis supraski.

Cite this article / Cytowanie:

Kupryjaniuk, J., Makal, P., (2025). The Supraśl Typicon in the Anthology of Matthew the Tenth. Elpis, 27: 166–179. <https://doi.org/10.15290/elpis.2025.27.13>

Licence / Licencja:

© Copyright 2025 Jarosław Kupryjaniuk, Piotr Makal

Supporting Agencies / Finansowanie:

Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2024-2029, nr projektu NPRH/DN/SP/0143/2023/12

Wstęp

Niniejsze opracowanie skupia się na charakterystyce jednej z trzech części *Antologionu Mateusza Dziesiątego*¹, a mianowicie typikonu. Dostępna literatura nie traktuje szczegółowo o tej części zabytku, brak jest precyzyjnej charakterystyki źródeł jej pochodzenia lub chociażby ugruntowanych hipotez badawczych na ten temat. Najprawdopodobniej pierwotna, niewłaściwa klasyfikacja zabytku jako zbiór biblijny (Morozova, Temchin, 2005, s. 119) jest wynikiem braku szczegółowych badań. Przedstawienie ogólnej charakterystyki typikonu i jego wstępna analiza umożliwi przeprowadzenie dalszych analiz, ze szczególnym uwzględnieniem źródłosłowu rękopisu.

W niniejszej pracy wykorzystano spis zawartości rękopisu, który został opublikowany w postaci zasobu elektronicznego w Repozytorium Otwartych Danych (Ławreszuk, 2024). Spis ten nie tylko uwzględnia już istniejące rozdziały zawarte w oryginalnym spisie treści typikonu (karty 409A-410B), ale jego wyjątkowość polega również na tym, iż jest rozszerzony o wyodrębnione rozdziały nieuwzględnione w autorskim spisie treści rękopisu, które można zakwalifikować do samodzielnych fragmentów rękopisu. W poniższym artykule, poza nielicznymi wyjątkami, posłużono się sygnaturami z przywołanego wyżej *Spisu zawartości „Antologionu Mateusza Dziesiątego”...* (Ławreszuk, 2024).

Charakterystyka rękopisu

Antologion Mateusza Dziesiątego (AMD) jest najstarszym zachowanym autodatowanym zabytkiem cyrylickim w Polsce. O jego unikatowości świadczy przede wszystkim idealny stan zachowania, iluminacja, kunszt wykonania oraz fakt, iż tak skomponowana trzyczęściowa treść nie występuje w żadnym innym znanym współcześnie rękopisie. Autor dzieła, Mateusz Joannowicz Dziesiąty, w krótkiej notce biograficznej (karty 476B-477B) zapisał, że pięcioletnią pracę nad rękopisem zakończył w monasterze w Supraślu w 1507 r.

Rosyjscy badacze *Antologionu* wyróżnili dwie, niezwiązane ze sobą części: biblijną i święteczną (Aleksiev. i in., 2020b, s. 63). Jednak rozpoczęte w 2024 r. prace polskiego zespołu badawczego wykazały, że antologion składa się z trzech części (Ławreszuk, Makal, 2025). Co więcej, postawiono hipotezę, że każda z tych części nosi charakter liturgiczny, więc dzieło Mateusza Dziesiątego można uznać za „najbardziej strukturalnie złożony cyryliccki rękopis liturgiczny epoki” (Ławreszuk, Makal, 2025).

Pierwsza część *Antologionu*, oznaczona jako AMD.A, zawierająca głównie księgi biblijne zarówno *Starego*, jak i *Nowego Testamentu*, rozmieszczona jest na pierwszych 406 kartach rękopisu (karty 1A do 406B). Druga część (AMD.B), której poświęcony jest niniejszy artykuł, zawiera 70 kart (karty 407A do 477B) typikonu, czyli reguły liturgicznej (SPTP, s. 460–461).

Ostatnia część rękopisu (AMD.C) to fragmenty miniei świętecznej z wybranymi nabożeństwami trio-dionu postnego i pentakostarionu. Ze względu na wyraźny brak zakończenia dwóch ostatnich nabo-

¹ Ze względu na brak możliwości pracy nad oryginalnym rękopisem, autorzy korzystają z pełnej wersji cyfrowej dostępnej w opracowaniu: Aleksiev i in., 2020a.

żeństw (AMD.C34 i AMD.C35) można jednoznacznie założyć, że omawiany zabytek był uzupełniany (prawdopodobnie o część AMD.C) i został albo nieukończony, albo wybrakowany.

Typikon

Typikon jest księgą zawierającą ogólne i szczegółowe wskazówki dotyczące porządku sprawowania nabożeństw (z uwzględnieniem okurencji, czyli zbieżności dni i okresów liturgicznych), reguły postępowania w życiu wspólnoty monasterskiej (np. reguła fundatorska) oraz tablice służące obliczaniu daty Paschy. Może zawierać także niektóre hymny liturgiczne (najczęściej tropariony, kondakiony i wieliczania).

Supraska reguła monastyczna (AMD.B) znajdująca się w *Antologionie Mateusza Dziesiątego* jest pierwszym i jedynym typikonem, o którym wspominają spisy biblioteczne archimandryty Sergiusza (Morozova, Temchin, 2005, s. 130–139). Ani stary spis ksiąg do 1532 roku, ani spis zbioru współczesnego archimandrycie nie wymieniają innego typikonu w swoich zbiorach. Należy więc uznać, że AMD nie był tylko księgą wotywną, wyjętą z użytku liturgicznego, jak sugerują niektórzy badacze (m. in. Bulanin, 2022, s. 170). Ślady zachowane na kartach rękopisu sugerują, że był on używany, aczkolwiek nie ma na to jednoznacznych dowodów.

Naukowcy zajmujący się *Antologionem* wysuwają hipotezy i toczą spory co do jego autorstwa. Oczywiście jest fakt, iż nota autobiograficzna umieszczona na końcu części AMD.B świadczy, że jest to rękopis stworzony przez Mateusza Joannowicza Dziesiątego. Otwartym pozostaje pytanie, czy wszystkie karty rękopisu wyszły spod jego ręki. Wcześniejsi badacze skłaniają się bardziej ku teorii o dwóch lub kilku autorach skupionych wokół swojego mistrza w szkole pisarskiej (Alekseev, Lihacheva, 1978, s. 78). Środowisko badaczy rosyjskich opracowujących *Antologion* w 2019 skłania się bardziej do hipotezy jednego autora (Bulanin, 2022, s. 171). Charakter pisma w AMD.A i AMD.B raczej nie budzi wątpliwości, że zostały napisane jedną ręką. Świadczy też o tym spis treści na pierwszych kartach *Antologionu*, który obejmuje wszystkie części typikonu, choć traktuje je miejscami bardzo ogólnie.

Bazując na dostępnych źródłach należy przyjąć, że AMD zawiera typikon, który był jedynym typikonem we wczesnych zbiorach Ławry Supraskiej. W związku z tym można wnioskować, że zawarte tam reguły były obowiązującymi w tym monasterze. Przyjęcie takiej hipotezy skutkuje tym, że wnioski z badań prowadzonych nad AMD.B nie dotyczą tylko rękopisu, ale można je rozszerzyć na tradycje liturgiczne obowiązujące w najdalej na zachód wysuniętym prawosławnym ośrodku monastycznym w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jakim była Ławra Supraska.

Struktura typikonu

Na pierwszych kartach rękopisu (AMD.1A-1B) odnajdujemy jeden z dwóch spisów treści rękopisu. Ten spis zawiera 10 rozdziałów typikonowych (tab. 1.). Można stwierdzić, że jest to spis ogólny, wyszczególniający poszczególne działy reguły monastycznej. Są one ponumerowane numeracją ciągłą wraz

z pierwszą częścią *Antologionu*, pod numerami 59–68. Taka konstrukcja spisu treści nie jest spotykana we współczesnych wydaniach typikonu. Umieszczenie działów typikonu w spisie treści występującym w części biblijnej potwierdza fakt, iż w zamyśle autora AMD był jednym zbiorem zawierającym perykopy biblijne i reguły liturgiczne².

Tabela 1. Fragment pierwszego spisu treści AMD zawierający rozdziały typikonu

Sygnatury segmentów	Nr rozdziału w AMD	Tytuły rozdziałów – język polski (za: Ławreszuk, 2024)	Karty z zawartością
B1–B246	59	Typik nabożeństw cerkiewnych.	407A–468B
B247	60	Tropariony niedzielne. I ipakoje oraz prokimny jutrzni przed Ewangelią.	468B–469B
B253	61	Swietilny codzienne.	470B
B255	62	Jak prezbiter powinien wygłaszać rozesłanie.	471B–472A
B257	63	Tropariony i kondakiony niezapisane w typikonie.	472B–473B
B258	64	Przyśpiewy polieleosu na święta ku czci Zbawiciela i Bogarodzicy i świętych mających polieleos.	473B–474B
B259	65	Tablica: ręka damasceńska [brak nagłówka].	474B
B261	66	Tablica: „ręka prawa”.	475B
B262	67	Tablica: cykle księżyca na 19 lat.	476A
B263	68	O autorze tych ksiąg.	476B–477B

Źródło: opracowanie własne.

Z tabeli 1. wynika, że najbardziej obszerną część stanowi rozdział 59. Pozostałe rozdziały (60–68) zawierają: wybrane teksty liturgiczne (60, 61, 63, 64), ogólne wskazówki do sprawowania nabożeństw (62), tablice służące wyznaczaniu daty Paschy (65–67) i notatkę autobiograficzną (68).

Rozdział 68. pt. *O autorze tych ksiąg* jest ostatnim rozdziałem typikonu. Jest to unikatowa nota biograficzna autora, zawierająca wiele informacji osobistych oraz dotyczących okoliczności i czasu powstania rękopisu. Ten fragment rękopisu stanowi bezcenne źródło informacji nie tylko o dziele i autorze, ale również o czasach, w których był tworzony. Ze względu na to, że nie ma starszego źródła, jest dla badaczy tego okresu i piśmiennictwa szczególnym tekstem pod względem językowym, dostarczającym bezcennej wiedzy o składni i gramatyce stosowanej w XVI wieku w piśmiennictwie słowiańskim (Naumow, 2021).

² Trzecia część *Antologionu* (AMD.C) nie posiada swojego spisu treści i nie występuje w dwóch pozostałych spisach, co może świadczyć o tym, iż została dodana do rękopisu później.

Rozdział 59. zawiera drugi spis treści, dotyczący treści zawartych w AMD.B, składa się ze 148 ponumerowanych rozdziałów. Szczegółowa analiza struktury zabytku przeprowadzona przez ks. M. Ławreszuka wykazała, że w strukturze typikonu można wyodrębnić łącznie 263 oddzielne fragmenty (Ławreszuk, 2024).

Analizując treść typikonu (AMD.B), można wyróżnić siedem głównych części (tabela 2.): część ogólną, kalendarz stały, kalendarz ruchomy, rozdziały uzupełniające, teksty liturgiczne, tablice kalendarzowe oraz notę końcową o autorze. W ramach tej ogólnej struktury należy wyodrębnić z pierwszego bloku treściowego „Części ogólnej”: rozdziały wstępne, rozdziały Nicefora oraz przepisy liturgiczne. Natomiast z drugiego bloku „Kalendarza stałego” poszczególne miesiące roku cerkiewnego, rozpoczynającego się od września.

Tabela 2. Schemat strukturalny typikonu

Nr części	Nazwa	Nr rozdziału
1.	Część ogólna	(B1–B67)
	1.1. Reguła ogólna	(B1)
	1.2. Rozdziały o molebnie i modlitwie za zmarłych	(B3–B4)
	1.3. Spis treści	(B4)
	1.4. Typik nabożeństw cerkiewnych	(B5–B67)
2.	Kalendarz stały	(B68–B192)
	2.1. Wrzesień	(B70–B79)
	2.2. Październik	(B80–B83)
	2.3. Listopad	(B84–B93)
	2.4. Grudzień	(B93–B110)
	2.5. Styczeń	(B111–B119)
	2.6. Luty	(B120–B142)
	2.7. Marzec	(B143–B165)
	2.8. Kwiecień	(B166–B171)
	2.9. Maj	(B172–B178)
	2.10. Czerwiec	(B179–B180)
	2.11. Lipiec	(B181–B182)
	2.12. Sierpień	(B183–B192)
3.	Kalendarz ruchomy	(B193–B244)
4.	Uzupełnienia	(B245–B246)
5.	Teksty liturgiczne	(B247–B258)
6.	Tablice kalendarzowe	(B259–B262)
7.	Nota o autorze	(B263)

Źródło: opracowanie własne.

| Część ogólna (AMD.B1–AMD.B67)

Pierwsza część typikonu obejmuje rozdziały B1–B67 i zawiera ogólne zasady regulujące życie liturgiczne i monastyczne. Zawarte tu teksty określają ramy funkcjonowania wspólnoty monastycznej, w tym podstawowe przepisy dotyczące nabożeństw codziennych i świątecznych. Szczególną uwagę należy zwrócić na tzw. rozdziały Nicefora (B3 oraz B63–B65), będące interpolacjami znanymi również z innych wersji typikonów, przypisywanymi patriarsze nicejskiemu Niceforowi I (VIII/IX w.). Fragmenty te wskazują na zależności pomiędzy modlitwą wspólnotową a osobistą ascezą, ich obecność w rękopisie Mateusza Dziesiątego świadczy o kontynuacji tradycji bizantyńskiej na słowiańskim obszarze monastycznym.

Teksty te mają charakter normatywny i dydaktyczny, a ich głównym celem jest uregulowanie życia wspólnoty monastycznej w wymiarze duchowym, liturgicznym i praktycznym. W odróżnieniu od kolejnych partii typikonu, ułożonych według miesięcy kalendarzowych, ta część nie jest powiązana z cyklem roku liturgicznego, lecz porządkuje zasady obowiązujące niezależnie od okresu, w ciągu całego roku.

Pierwsza część typikonu rozpoczyna się rozdziałem skierowanym do przełożonego wspólnoty (igumena), dotyczącym wiernego przestrzegania tradycji monastycznej oraz zarządzania wspólnotą zgodnie z duchem posłuszeństwa i modlitwy (B1). Kolejne rozdziały (B2–B3) zawierają schemat molebna „na wszelką prośbę” (SPTP, s. 289) oraz modlitwy za zmarłych w wieczór piątkowy.

Te trzy wstępne rozdziały nie są uwzględnione w spisie treści (B4), jednak zachowana jest ciągłość tekstu ze sobą i z następującym po nich spisem treści, co świadczy o tym, że nie są one dodatkiem, a ich umieszczenie w tym miejscu nie jest przypadkowe, a zamierzone.

Rozdział B4 zawiera spis treści. Praktyka umieszczania spisu treści po kilku wstępnych rozdziałach występuje również w innych rękopisach tamtego okresu, m. in. w typikonie Decanskim (por. Janjić, 2006, s. 23).

Rozdział B5 zatytułowany *Typik nabożeństw cerkiewnych* zawiera rozdziały B6–B67, które traktują o ogólnych zasadach i normach cerkiewnych dotyczących życia monastycznego i nabożeństw. Nie są one pogrupowane pod względem treści.

Niektóre z tych rozdziałów wyznaczają ramy nabożeństw cerkiewnych, obejmując zarówno modlitwy codzienne, jak i układ nabożeństw niedzielnych oraz świątecznych, m.in. małej wieczerni, całonocnego czuwania i całorocznych nabożeństw porannych i wieczornych (B6–B8). Inne ustalają porządek śpiewu *Psałterza* (B9) na cały rok oraz szczegółowo normują sposób dzwonienia (B10).

Rozdziały B13–B19 regulują przebieg nabożeństw dni powszednich, niedziel, a także okresu od Paschy do Pięćdziesiątnicy, omawiają zasady śpiewu oktoicha, miniei, sposobu kadzenia przez prezbitera i diakona.

Kolejne rozdziały (B20–B29) dotyczą praktyki liturgicznej sobót, sposobu sprawowania liturgii w dni pamięci świętych i okresów przedświętecznych i poświętecznych. Są one dopełnione wskazaniem o potrzebie milczenia (B23), dbałości o porządek w narteksie (B24), zasadzie naprzemiennego śpiewu braci (B25) oraz właściwego przeżywania świętych postów (B26–B27).

Rozdziały B30 i B32 dotyczą reguł czytań ewangelicznych i są przedzielone rozdziałem o zasadach sprawowania Liturgii św. Bazylego Wielkiego (B31). Kolejne natomiast wracają do zasad śpiewu antyfonalnego (B33) i do funkcji epistomonarchy (B34).

Rozdziały B35–B63 są jednolitym korpusem wskazań ogólnych dotyczących sprawowania i schematów nabożeństw. Znajdziemy w nich informacje o świętach ku czci Zbawiciela i ku czci Bogarodzicy. Informacje o okurencjach oraz o sprawowaniu nabożeństw w okresie przedświętecznym i poświętecznym. Znajdują się tutaj również rozdziały poświęcone sprawowaniu nabożeństw ku czci świętych w zależności od liczby stichir czy dni tygodnia, w których przypadną.

Rozdziały B64–B67 traktują natomiast o zasadach dotyczących zapalania świec w cerkwi (B64), o okresach postnych i okresach bez postu (B65), o wielkich świętach, podczas których śpiewa się „Bogiem jest Pan” (B66) i o regule, kiedy mnisi świętują cały dzień, a kiedy tylko do południa, wyszczególniając wszystkie dni świąteczne w roku kalendarzowym (B67).

| Kalendarz stały (AMD.B68–AMD.B192)

W drugiej części ujęto porządek nabożeństw według miesięcy roku liturgicznego. Ten fragment rękopisu zawiera rozbudowaną strukturę kalendarza stałego nabożeństw i wspomnień świętych przypisanych do określonych dat w roku liturgicznym według kalendarza juliańskiego. Jest to cykl miniei, obejmujący miesiące od września do sierpnia. Układ ten odpowiada współczesnej prawosławnej praktyce rozpoczynania roku liturgicznego 1 września. Rozdziały główne zatytułowane nazwami poszczególnych miesięcy są przeplatane zalecaniami liturgicznymi i rozdziałami Marka (SPTP, s. 394), opisującymi wskazania liturgiczne i możliwe okurencje. Widać tu również tendencję do zachowania tradycji jerozolimskiej z jednoczesnymi elementami adaptacji tradycji studyjskiej, co potwierdzają np. wzmianki o lekturze podczas jutrzni katechez św. Teodora Studyty.

|| Struktura kalendarza stałego

Wyodrębnione przez ks. Ławreszuka rozdziały B68–B246 (Ławreszuk, 2024) nie ekspercjonują kolejnych dni miesięcy, a wyróżniają jedynie te dni, w których typikon daje dodatkowe wskazówki liturgiczne (np. B91: „[21 listopada] Należy wiedzieć, że okres świąteczny trwa do 25 listopada”). Analogiczna sytuacja ma miejsce w rozdziałach B193–B244. W tym przypadku nie występują konkretne daty, a jedynie określenie dni w odniesieniu do daty świętowania Wielkanocy i innych świąt ruchomych (np. 1. Niedziela Wielkiego Postu – choć może wypadać w różne dni roku kalendarzowego, ale zawsze będzie 6 tygodni przed świętem Wielkanocy).

Każdy z miesięcy w typikonie AMD poprzedzony jest krótkim prooemium, wprowadzeniem zawierającym porównawcze nazwy danego miesiąca w różnych tradycjach kalendarzowych. Wrzesień, na przykład, opisano następująco:

- ▶ Септемврий, глаголется греческий, руский же рюин, а еврейски, тишри, а македонски, зигос, а еллинский, уперверетеи, а египски фасофос.

Wrzesień, nazywany po grecku „septemwrios”, po rusku „ruin”, po hebrajsku „tizri”, po macedońsku „zygos”, po helleńsku „hyperberejaton”, a po egipsku „fasofos”.

Ten rodzaj encyklopedycznego komentarza odpowiada popularnemu w średniowieczu gatunkowi glosariuszy i kalendariorów, łączących w sobie wiedzę o kalendarzach różnych kultur. Tradycja ta sięga bizantyjskich kalendariorów, w których obok wykazów świąt umieszczano także informacje o miesiącach, znakach zodiaku i ich etymologiach (Kazhdan, 1991).

Ten sposób prezentacji miesięcy pokazuje uniwersalne podejście typikonu w szerokim kontekście kulturowym. Podobne praktyki spotykamy w średniowiecznych bizantyńskich czy rusko-cerkiewnych kalendarzach liturgicznych tamtego okresu (Kazhdan, 1991, t. 2, s. 1217). Wstęp taki nie tylko pełnił funkcję informacyjną, ale miał też wymiar uniwersalny, wskazując mnichom na powszechność Cerkwi oraz różnorodność lokalnych tradycji, które jednoczą się we wspólnym porządku liturgicznym.

Integralną częścią kalendarza zamieszczonego w typikonie AMD są również uwagi o długości dnia i nocy w poszczególnych miesiącach roku. Informacje te pojawiają się zazwyczaj w krótkich wzmiankach towarzyszących opisowi miesiąca i wskazują na stopniowe zmiany długości dnia świetlnego oraz nocy, zgodnie z obserwowanymi w przyrodzie cyklami astronomicznymi (Taft, 1992, s. 276–278).

Na przykład wrzesień rozpoczyna się następującą informacją:

- ▶ Dzień ma 12 godzin, a noc 12 godzin. A jego miesiąc księżycowy liczy 30 dni. Ten dzień³ ani nie dodaje, ani nie ujmuje [swej długości], lecz niezmiennie zachowuje swój byt (karta 419A).

Podobne wzmianki, niekiedy tylko o zmianie długości dnia lub nocy, znajdują się również przy innych miesiącach (zob. karta 426A; 429B, 435A). Takie informacje pełniły w tradycji monastycznej i liturgicznej funkcję praktyczną. Znajomość długości dnia i nocy była istotna dla organizacji rytmu modlitwy w monasterach, gdzie doba była dzielona nie według współczesnego zegara, lecz według cyklu słońca i rozpoczynała się od wschodu (tzw. czas rzymski).

W kalendarzu stałym typikonu AMD odnajdujemy również wzmianki o znakach zodiaku. Każdemu miesiącowi przypisany jest znak odpowiadający tradycji astrologicznej, znanej zarówno w starożytnym świecie grecko-rzymskim, jak i w kulturze bizantyńskiej. Znaki te, choć pochodzą z tradycji pogańskiej, były często stosowane w kalendarzach monastycznych jako neutralne wyznaczniki pór roku i miesięcy,

³ Tak w oryginale. Być może chodzi o miesiąc, gdyż w pozostałych przypadkach autor określa, ile dni z każdego miesiąca dodaje się do miesiąca przestępnego.

a nie jako elementy wróżbiarskie. Na przykład wrzesień powiązany jest ze znakiem Wagi (gr. Zygos), co symbolicznie odnosi się do równonocy jesiennej – czasu równych dni i nocy (Bogdanov, 2005, s. 112).

Każdy miesiąc podzielony jest na poszczególne dni, przy czym jeden dzień może obejmować kilka wpisów dotyczących różnych świąt lub wydarzeń. Typikon nie ogranicza się do prostego wymienienia świąt, ale zawiera szczegółowe informacje liturgiczne, takie jak: wskazanie typu święta (np. wielkie, średnie), sposobu śpiewania kanonów (np. na 6, na 8, na 4), liczby stichir, sprawowania bądź nie litii i polielea, uwag dotyczących postu lub pozwolenia na rybę, wino czy olej. Gdy możliwa jest okurencja, typikon jest uzupełniony o stosowne uwagi, niekiedy w postaci wstawek, gdzie na marginesie widnieje „zobacz” lub oddzielnych rozdziałów Marka. W niektórych przypadkach są opisane całe struktury nabożeństw, które odbywają się raz w roku (zob. 14 września, opis czynu podwyższenia Krzyża, karta 422A).

W wielu miejscach kalendarza odnotowano wzmianki o postach, ograniczeniach pokarmowych lub wyjątkach od reguły. Te uwagi mają praktyczne znaczenie i wskazują, że typikon był stosowany w realnym kontekście życia wspólnotowego.

|| Flebotomia w typikonie Mateusza Dziesiątego

Flebotomia, czyli upuszczanie krwi była praktyką znaną od starożytności zarówno w medycynie, jak i w ascetycznych regułach monastycznych (szczególnie w XV–XVI wieku), ponieważ nadmiar krwi uznawano za potencjalne źródło wielu chorób. W kontekście monastycznym i typikonowym wzmianki o flebotomii nie odnoszą się do rytuału religijnego, ale do zaleceń dotyczących życia codziennego mnichów, często w powiązaniu z zaleceniami dotyczącymi postu i zdrowia (Touwaide, 2007, s. 233).

W typikonie AMD odnajdujemy cztery wzmianki o upuszczaniu krwi:

1. Karta 423A, 19 września: „Od tego dnia można upuszczać krew do dnia 12 listopada”.
2. Karta 428B, 12 listopada: „Od tego dnia nie puszczamy krwi do 25 marca”.
3. Karta 446B, 25 marca: „Zaczyna się wiosna, puszczamy krew do 13 maja”.
4. Karta 449B, 13 maja: „Nie puszczamy krwi do 20 września”.

Typikon AMD wpisuje się tu w szerszą tradycję, gdzie wskazówki o flebotomii pojawiają się także w innych typikonach, jak np. w wersji jerozolimskiej czy studyjskiej, zawsze w kontekście praktyki zdrowotnej mnichów (Krivosheev, 2015, s. 144).

|| Święci lokalni.

Ostatnim istotnym elementem struktury kalendarza stałego jest obecność w nim wskazań na wspomnienie lokalnych świąt, których nie znają typikony i kalendarze greckie tamtego okresu. Wspominanie takich świąt jak np. św. Sawa Serbski czy święci Borys i Gleb wskazuje nie tylko na wpływy

lokalne (ruskie), ale również bałkańskie. Potwierdza to związek Supraskiej Ławry z monasterami bułgarskimi i serbskimi. Wyrazem tego jest również rozdział B258 pozostający poza strukturą kalendarza, gdzie dodatkowo znajdują się teksty liturgiczne świętych szczególnie czczonych i świętych lokalnych. Jest to swoiste uzupełnienie kalendarza, które nie burzy jego dotychczasowej struktury.

| Kalendarz ruchomy – triodion postny i pentsakostarion (AMD.B193–AMD.B244)

Trzecia część obejmuje rozdziały B193–B244 i dotyczy liturgicznego kalendarza ruchomego. Znajdują się tu teksty odpowiadające cyklowi wielkopostnemu (Triodion postny) oraz okresowi Pięćdziesiątnicy (Pentakostarion). Układ ten ma charakter zmienny w zależności od daty Paschy, dlatego też nie jest on umieszczony w jednym określonym miesiącu kalendarza stałego. Ta część zawiera również wskazówki dotyczące celebrowania poszczególnych nabożeństw wielkopostnych (m. in. B201, B206, B208) oraz wskazówki ascetyczne (B212).

Kalendarz ruchomy w typikonie rozpoczyna się od uwag odnoszących się do katechezy św. Teodora Studyty (B194). W kolejnych rozdziałach omawiane są niedziele przygotowawcze. Każdy z tych tygodni zawiera szczegółowe wskazania liturgiczne: liczbę stichir, charakter nabożeństw wieczornych i porannych oraz akcenty postne. Dalsze rozdziały (B201–B226) omawiają przebieg Wielkiego Postu do soboty Łazarza włącznie.

Rozdziały B227 do B233 opisują szczegółowo przebieg Wielkiego Tygodnia wraz z czytaniem całości *Ewangelii* w Wielki Poniedziałek, Wielki Wtorek i Wielką Środę. Co ciekawe, w strukturze typikonu okres Wielkiego Postu jest wyraźnie zaznaczony jako oddzielny, zatytułowany rozdział, natomiast okres pentakostarionu nie. Rozdział B234 traktujący o nabożeństwie paschalnym następuje bezpośrednio po nabożeństwie Wielkiej Soboty i nie jest oddzielony rozdziałem czy nagłówkiem mówiącym, że wchodzimy w kolejny okres liturgiczny.

W dalszej kolejności omawiane są: Niedziela Antypaschy, kolejne tygodnie okresu paschalnego ze szczególnym uwzględnieniem niedziel, zakończenie Paschy, święto Wniebowstąpienia i jego oktawa oraz Pięćdziesiątnica. Ze względu na analogię, wskazówki w sobotę Pięćdziesiątnicy odwołują się do nabożeństw soboty mięsopustnej. Ta część typikonu kończy się wskazówkami dotyczącymi postu apostołskiego. Pojawiają się w niej również uwagi praktyczne dotyczące kolidowania świąt ruchomych ze stałymi wraz z dodatkowymi wskazówkami i wyjaśnieniami.

| Uzupełnienia i rozdziały pomocnicze (AMD.B245–AMD.B246)

W rozdziałach B245 oraz B246 umieszczono dodatkowe komentarze i uwagi dotyczące porządku czytań podczas nabożeństw oraz objaśnienia praktyczne dotyczące modlitwy indywidualnej niepiśmiennych mnichów.

Rozdziały liturgiczne – Teksty zmienne i praktyczne (AMD.B247–AMD.B258)

Piąta część rękopisu obejmuje rozdziały AMD.B247–AMD.B258 i stanowi zbiór tekstów zmiennych: troparionów, swietilnów, kondakionów i modlitw używanych w zależności od dnia tygodnia, święta lub okresu liturgicznego. Rozdział AMD.B258 zawiera natomiast przyspiewy polieleosu.

Na szczególną uwagę zasługuje AMD.B257, który zawiera tropariony i kondakiony świętych lokalnych, nieujętych w kalendarzu głównym, co może świadczyć o regionalnej adaptacji typikonu do potrzeb wspólnoty związanej z Mateuszem Dziesiątym (Dmitriev, 2020, s. 212). Niektóre z tych tekstów odnoszą się do świętych ogólnie czczonych w prawosławiu (wielkomęczennica Irena, archanioł Gabriel), jednak większość z nich jest poświęcona świętym lokalnym. Ten fragment typikonu pokazuje, jacy święci byli szczególnie czczeni w czasie funkcjonowania typikonu oraz na obszarze jego funkcjonowania (lub jakie tradycje liturgiczne wpłynęły na takie ukształtowanie typikonu). Dodatkowo wymienieni są m.in.: święty męczennik książę Michał Kijowski, święta Paraskiewa, święty Jan Ryłski, święty Arseniusz Serbski, święty Piotr cudotwórca, święty Sawa Serbski, święty metropolita Aleksy, święci Antoni, Jan i Eustachy Wileńscy, święty arcybiskup Aleksy, преподобны Antoni Pieczerski, преподобны Antoni, święty Abraham Smoleński. Obok tekstów i wskazówek liturgicznych są również zapisane daty pamięci tych świętych. Interesująca jest data świętowania dnia pamięci św. Sawy Serbskiego – w obecnej polskiej (i nie tylko) praktyce liturgicznej dzień pamięci świętego Sawy przypada na 12 stycznia, typikon AMD podaje jednak datę 14 stycznia, charakterystyczną dla tradycji serbskiej. Fakt ten świadczy o silnych wpływach serbskich w omawianym rękopisie. Święty Sawa zmarł 12 stycznia, jednak było to poza granicami królestwa Serbii i wieść o jego śmierci dotarła do Serbów 14 stycznia, właśnie tę datę obrano za datę wspomnienia świętego Sawy. Data świętowania posiada również praktyczny wymiar liturgiczny. Serbowie skracają bowiem okres poświęcia Chrztu Pańskiego i kończą okres poświęteczny 13 stycznia, dzięki czemu mogą świętować pamięć swojego pierwszego arcybiskupa poza okresem poświęcia. W ten sposób nie muszą łączyć nabożeństw poświęcia i świętego, co skutkuje tym, że wspomnienie świętego Sawy ma bardziej uroczysty charakter.

Tablice kalendarzowe (AMD.B259–AMD.B262)

Szósta część rękopisu zawiera tabele pomocnicze (B259–B262), które umożliwiają obliczanie daty Paschy oraz cykli księżycowo-słonecznych. Wśród nich znajdują się tabele znane jako „Ręka Damasceńska” (B259), „Cykl Słońca” (B260), „Ręka prawa” (B261) oraz „Cykl Księżyca” (B262), które funkcjonowały powszechnie w bizantyńskich i słowiańskich rękopisach liturgicznych do obliczania cyklu 532-letniego wielkiego indyktionu.

Nota o autorze (AMD.B263)

Typikon kończy się kolofonem, notą o autorze (B263). Treść tej noty, jak wspomniano wcześniej, ma istotne znaczenie dla badań nad genezą rękopisu i kontekstem, w jakim powstawał.

Podsumowanie i wnioski badawcze

Chcąc umiejscowić typikon AMD w kontekście historycznym rozwoju reguł monastycznych, należy stwierdzić, iż historycznie jest to w swej strukturze typikon jerozolimski ze znaczącymi elementami typikonu studyjskiego, szczególnie jeżeli chodzi o zawarte w kalendarium wskazówki do czytań katechez św. Teodora Studyty i innych czytań pozabiblijnych. Na uwagę zasługuje również fakt, że w tym typikonie występują wskazówki dotyczące postu przed świętem Zaśnięcia Przenajświętszej Bogarodzicy, których nie znajdujemy np. w typikonie Wielkiej Serbskiej Ławry monasteru Chilandar na Świętej Górze Athos (Popović, 2000, s. 225).

Trudność w porównaniu typikonu w AMD ze współczesnymi redakcjami reguł liturgicznych wynika z tego, że każda lokalna Cerkiew posiada własny typikon, choć często nie jest on spisany i wydany. Z wyraźnych różnic w stosunku do współczesnej praktyki Cerkwi prawosławnej w Polsce, typikon Mateusza Dziesiątego zawiera np. inne wskazówki dotyczące święta Spotkania Pańskiego. Obecna reguła wskazuje, że w przypadku, gdy data święta pokrywa się z pierwszym dniem Wielkiego Postu, należy przenieść świętowanie na niedzielę seropustną i tego samego dnia to święto zakończyć. Wskazówki występujące w regule Mateusza pozostawiają sprawowanie święta w dniu, w którym ono wypada i wskazują, że należy sprawować wtedy Liturgię Uprzednio Uświęconych Darów. Sytuacja ta jest wyjątkowa, ponieważ stosując analogię ze świętem Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy, którego data najczęściej przypada na dni Wielkiego Postu, nie mamy sprawowania pełnej liturgii. Święto Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy, niezależnie od dnia, posiada pełną liturgię i złączenie reguł postnych.

Ze względu na występujące różnice w porównaniu ze współczesnym typikonem jerozolimskim otwarta jest kwestia rozwoju samych wskazań liturgicznych. Powinno to być przedmiotem oddzielnych badań, które powinny uwzględnić nie tylko regułę Mateusza Dziesiątego, ale również inne znane reguły liturgiczne w historycznej przestrzeni rozwoju liturgiki Cerkwi prawosławnej. W kwestii umiejscowienia typikonu w kontekście geopolitycznym tamtych czasów należy wziąć pod uwagę przede wszystkim kalendarium liturgiczne oraz rozdział AMD.B257 zatytułowany „Tropariony i kondakiony niezapisane w typikonie” (karty 472B-473B).

Każda Cerkiew lokalna (SPTP, s. 124–127) posiada swoją własną historię, a co za tym idzie również świętych lokalnych i świętych szczególnie czczonych na danym terenie. Analogiczna sytuacja występuje w przypadku świąt. Analiza dwóch wyżej wymienionych fragmentów rękopisu wykazała wyraźne wpływy bałkańskie oraz istniejącą tradycję lokalną. W obydwu przypadkach dotyczy to występowania tekstów liturgicznych odnoszących się do świętych. W kalendarium znajdujemy wspomnienia świętych serbskich, które występują równoległe obok świętych tradycji greckiej czy egipskiej (zob. Matwijkenko H., 2024, s. 177–178). Należy zwrócić uwagę, że występujące w typikonie teksty liturgiczne dotyczące świętych pochodzących z terenów Rusi są bardzo rozbudowane, a w kalendarium, w dni ich pamięci, nie są oni wymieniani jednocześnie z innymi świętymi, ale oddzielnie. Świadczy to o tym, że sam skryba mógł dodać ich nabożeństwa do kalendarium i stanowią one dodatek w ugruntowanym już dyptyku (SPTP, s. 166), który stanowił źródło rękopisu.

Wszystkie wymienione niuanse, występujące w opisywanej strukturze omawianego typikonu, świadczą o jego wyjątkowości i szczególnym miejscu w zbiorach Ławry Supraskiej. Zaprezentowane problemy badawcze stanowią podstawę do dalszego zgłębiania tego wyjątkowego zabytku kultury piśmienniczej XVI-wiecznej Rzeczypospolitej w celu ukazania jego wyjątkowości na tle innych rękopisów epoki, nie tylko lokalnie, ale w kontekście całego obszaru Pax Bizantino-Slava.

Bibliografia

- Alekseev, A.A., Lihacheva, M.I. (1978). *Drevnerusskie rukopisnye sborniki XI–XIV vv.* Moskva: Nauka.
- Alekseev, A.A., Zhukov, A.E., Panchenko, F.V. (Red.). (2020a). *Biblija Matfeja Desjatogo 1507 goda. Iz sobranija Biblioteki Rossijskoj Akademii nauk: v 2 t. T. 1: Faksimil'noe vosproizvedenie rukopisi BAN, sobr. I.I. Sreznjevskogo, II. 75 (24.4.28).* Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Pushkinskogo Doma.
- Alekseev, A.A., Zhukov, A.E., Panchenko, F.V. (Red.). (2020b). *Biblija Matfeja Desjatogo 1507 goda. Iz sobranija Biblioteki Rossijskoj Akademii nauk: v 2 t. T. 2: Issledovanija i materialy.* Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Pushkinskogo Doma.
- Bogdanov, I.A. (2005). *Znaki zodiaka v pravoslavnoj knizhnoj tradicii.* Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo SPbDA.
- Bulanin, D.M. (2024). *Biblijskij svod 1507 goda – fenomen perechodnoj epokhi.* W: A. Rutyl, I. Antiura (Red.), *Polemika naučnoj žizni* (T. 2, s. 169–175). Sankt-Peterburg: Institut russkoj literatury RAN.
- Dmitriev, A. (2020). *Lokal'nye chiny i pesnopenija v slavjanskikh bogoslužebnykh knigakh XVI veka.* „Vizantij-skoe i slavjanskoe bogoslužhenie”, 18, s. 203–218.
- Janjić, Lj. (2006). *Dečanski tipik: Paleografsko-jezička analiza.* Beograd: Arhiv SANU.
- Kazhdan, A. (Ed.). (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Oxford: Oxford University Press.
- Krivosheev, V. (2015). *Flebotomija v monastyrskich tipikonakh XV–XVI vekov: k voprosu o meditsinskikh predpisanijakh.* „Pravoslavnoe nasledie”, 12(1), s. 140–148.
- Ławreszuk, M. (2024). *Spis zawartości „Antologionu Mateusza Dziesiątego” – supraskiego rękopisu Mateusza Dziesiątego z 1507 roku: Biblioteka RAN St-Petersburg nr kat. 24.4.28. Sygn. BAN, zbiór Srezniewskiego, II.75 (Version 1) [Data set].* RepOD. <https://doi.org/10.18150/WNSY75>.
- Ławreszuk, M., Makal, P. (2025). *Struktura „Antologionu Mateusza Dziesiątego” – supraskiego rękopisu z 1507 roku,* (w publikacji).
- Matwijkenko, H. (2024). *Arcybiskupi serbscy w menologionie kodeksu z 1507 roku.* W: *Latopisy Akademii Supraskiej, Dążenia do samodzielności Cerkwi w Polsce – dla uczczenia stulecia autokefalii PAKP* (15), 177–188.
- Morozova, N.A., Temchin, S.Yu. (2005). *Drevnešhie rukopisi Supraskogo Blagoveshchenskogo monastyria (1500–1532 gg.).* W: J. Charkiewicz (red.). *Z dziejów monasteru supraskiego: Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Supraski Monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”,* Supraśl–Białystok, 10–11 czerwca 2005 r. Supraśl–Białystok: Fundacja Oikonomos, s. 117–140.
- Naumow, A. (2021). *Biblia Mateusza Dziesiątego w Supraślu (1507) i jej petersburskie wydanie (2020).* „Bielski Gościniec”, 64(2), s. 2–16.
- Popović, Đ. (2000). *Tipik Hilendarskog manastira (XIII vek).* Beograd: SANU.
- Przyczyna, W., Czarnecka, K., Ławreszuk, M. (red.). (2022). *Słownik polskiej terminologii prawosławnej.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. [online] <https://sptp.uwb.edu.pl>.

Taft, R. F. (1992). *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today* (rev. ed.). Collegeville, MN: Liturgical Press.

Touwaide, A. (2007). *Byzantine medicine and its influence on Orthodox monastic practices*. W: D. R. Langslow (Ed.), *Greek Medical Literature and Its Reception in the Christian East*, pp. 229–248. Oxford: Oxbow Books.

Wykaz stosowanych skrótów

AMD – *Antologion Mateusza Dziesiątego*.

SPTP – *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. W. Przyczyna, K. Czarnecka, M. Ławreszuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2022.

ROZMIAR ARTYKUŁU: 1 ARKUSZ WYDAWNICZY